

Кудрявцева Н. С.
Херсонський національний технічний університет

ІДЕЇ О. О. ПОТЕБНІ В АСПЕКТАХ ГІПОТЕЗИ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ВІДНОСНОСТІ

У статті розглядається інтерпретація О. О. Потебнею “світоглядної теорії” В. Гумбольдта, яка виступає одним із засновків принципу лінгвістичної відносності. Твердження О. О. Потебні про те, що головна різниця між мовами полягає саме у відмінному світобаченні, яке формується у їх носіїв, дозволяє вважати його послідовником В. Гумбольдта у розумінні питання про взаємозв’язок мови і мислення. Зазначене питання отримало детальну розробку в дослідженнях впливу мови на мислення, здійснених у ХХ ст. авторами гіпотези лінгвістичної відносності Е. Сепіром та Б. Л. Уорфом.

Ключові слова: *етнолінгвістика, гіпотеза Сепіра – Уорфа, ідіоетнізм, неогумбольдтіанство.*

В межах сучасної етнолінгвістики питання про зв’язок та взаємовідносини між мовою і культурою, народними звичаями та уявленнями, а також народом чи нацією в цілому, вирішується з позиції, що приписує мові провідну роль у її відношенні до специфіки культурного розвитку, народних і національних особливостей, та навіть до процесів пізнання. Описана проблема не є новою для мовознавства, більш того вона є для нього традиційною.

Стосовно до мовної проблематики зазначений підхід отримав теоретичну розробку ще в працях В. Гумбольдта (хоча засновки самої ідеї можна простежити, починаючи з філософських систем Платона і Аристотеля до концепцій Й. Гамана та Й. Гердера), який підкреслюючи, що ставлення людини до предметів матеріального світу “цілковито зумовлене мовою”, стверджував всеохоплюючу владу мови над індивідом [2, с. 172]. У наступний період розвитку мовознавства це положення не знайшло свого відображення, хоча ніколи не забувалося і було сприйняте О. О. Потебнею, проте, у другій чверті ХХ ст. воно сприяло виникненню двох незалежних одне від одного напрямків, які поклали зазначену ідею в основу своїх теоретичних побудов та практичної дослідницької роботи.

Якщо перший напрямок, відомий під назвою “неогумбольдтіанства” (Е. Кассіер, І. Трір, Л. Вайсгербер), являє собою прямий розвиток теоретичних посилаць В. Гумбольдта та розглядає в першу чергу проблему зв’язку мови і народу, другий висуває на передній план питання про взаємозв’язок мови та культури, і оформлюючись в окрему галузь мовознавства, здобуває назву етнолінгвістики.

З антропологічних студій Ф. Боаса, теоретичних розмірковувань та польових досліджень Е. Сепіра, лінгвістичних розвідок Антуана Ф. д’Оліве та думок, висловлених Джеймсом Берном, виросла ідея, що склала теоретичне ядро американської етнолінгвістики і була сформульована в

1940 р. інженером з протипожежної техніки Бенджаміном Лі Уорфом: “The background linguistic system (in other words, the grammar) of each language ... is itself the shaper of ideas, the program and guide for the individual’s mental activity, for his analysis of impressions...” [9, с. 212] (Основа лінгвістичної системи кожної мови (тобто, граматики) ... сама по собі є тим, що формує думку, програмою та керівництвом розумової діяльності індивіда, його аналізу вражень...).

Б. Л. Уорф не тільки висунув тезу про те, що навіть такі фундаментальні категорії, як субстанція, простір і час можуть трактуватися по-різному в залежності від структурних особливостей природних мов, на підтвердження своєї гіпотези він навів низку взаємопов’язаних прикладів, які можна вважати першим систематизованим емпіричним дослідженням можливості глибокого впливу мови на становлення світоглядних категорій. Однак, логічна недовершеність аргументів Б. Л. Уорфа і, до певної міри, несприятливий клімат панівних за його часу структурної лінгвістики та класичної психології завадили однозначному розумінню викладених ним положень гіпотези лінгвістичної відносності. Як наслідок, традиційним стало розглядати гіпотезу як таку, що має два варіанти інтерпретації, перший з яких частіше за все дістає назву “радикальної” або “консервативної версії”, а другий – “обережної” або “ліберальної версії”. Радикальність першої версії полягає в твердженні, що “мова визначає мислення”, в той час як друга версія пропонує визнати, що “мова впливає на мислення” [8, с. 15].

На нашу думку, зазначене трактування гіпотези Сепіра – Уорфа є не тільки результатом доволі поверхового її вивчення, воно також свідчить про обмеженість розгляду багатьох пов’язаних з нею питань. Очевидним є те, що коло охоплених гіпотезою теоретичних проблем виходить далеко за межі суто лінгвістики і зачіпає сферу таких наук, як психологія, філософія, антропологія. Міждисциплінарний статус гіпотези вимагає здійснення комплексного дослідження з урахуванням усієї багатогранності її проблематики. Втілений же в обох інтерпретаціях “однобокий” підхід до розуміння сенсу лінгвістичної відносності не лише виключає можливість її адекватного емпіричного обґрунтування, а й взагалі не може виступати передумовою формулювання прийнятного наукового припущення.

На наш погляд, як теоретично, так і практично більш продуктивним буде дослідження гіпотези Сепіра – Уорфа одночасно з трьох точок зору або в трьох окремих ракурсах, пропонованих лінгвістикою, психологією і теорією пізнання. Зазначені три позиції в роботах Б. Л. Уорфа не розчленовуються, але, спираючись на критичний огляд Уорфових ідей, здійснений в дисертації С. П. Дімітрової, можна цілком логічно виділити лінгвістичний, психологічний та гносеологічний аспекти теоретичної концепції Б. Л. Уорфа [1, с. 7].

Так, поняття “структури мови” і розмаїття мовних структур, проблема самостійності окремого слова та його ролі в системі мови, а також системний

характер мовних явищ і автономність мовних процесів складатимуть лінгвістичний аспект гіпотези Сепіра – Уорфа [1, с. 8]. Психологічний аспект гіпотези можна узагальнити в питанні про вплив мови на поведінку її носіїв. Такі ж проблеми, як взаємозв'язок форм мови і форм мислення, вплив мови на спосіб мислення, відображення дійсності в мові, різноманіття мов та проблема повного і всебічного пізнання та опису світу становитимуть гносеологічний аспект гіпотези лінгвістичної відносності [1, с. 15].

Наразі важливо відзначити, що виокремлення трьох аспектів у концепції лінгвістичного релятивізму Е. Сепіра і Б. Л. Уорфа не є а ні примхою дослідника, а ні спробою “гарно” покритикувати західну традицію інтерпретувати гіпотезу як таку, що існує в двох версіях. Насправді, імплікації виділених аспектів гіпотези Сепіра – Уорфа можна віднайти ще в роботах вітчизняного лінгвіста, дослідника з широким колом інтересів і засновника власної наукової школи О. О. Потебні. Навряд чи можна говорити про наслідування ідей О. О. Потебні американськими мовознавцями та етнографами, адже вони не були знайомі з розвідками українського мислителя, однак, наявність в О. О. Потебні співзвучного ряду напрямків дослідження втілюваної гіпотезою проблеми виступає, на нашу думку, ще одним переконливим свідченням на користь саме такого багатоаспектного розгляду гіпотези лінгвістичної відносності.

О. О. Потебня не тільки приніс на вітчизняну наукову ниву “світоглядну теорію” В. Гумбольдта, одним з перших він указав на необхідність вивчати явища мови в їх взаємозв'язку, сприяючи тим самим формуванню поняття мовної системи. Визнання Б. Л. Уорфом системного характеру мовних явищ, що належить до лінгвістичного аспекту гіпотези, було обґрунтовано його дослідженням так званих таксономічних категорій, які в сучасній лінгвістиці мають назву неповних універсалій. Б. Л. Уорф намагався виявити в різних мовах відмінні координатні системи, існування яких зумовлене тим, що елементи однієї мови не накладаються на елементи іншої мови, а також тим, що елементи різних мов сполучуються між собою по-різному. Це підвело його впритул до проблеми самостійності окремого слова та визначення семантичного об'єму смислової одиниці в її оточенні, вирішеної О. О. Потебнею ще в ХІХ ст. Український мислитель стверджував, що значення слова можливе тільки в мовленні, а вирване із зв'язку слово є мертвим [5, с. 56]. Досліджуючи роль елементів мови (смислових одиниць) у мовній системі, Б. Л. Уорф наближався до вихідних позицій прибічників теорії семантичного поля, протиставляючи слова за субстанційною ознакою.

Вивчаючи відношення між елементами у різних мовних системах, Б. Л. Уорф завжди шукав психологічно обумовлені зв'язки. Висловивши сумніви відносно семантичної самостійності окремого слова, він стверджував, услід за Е. Сепіром, що слово являє собою психічно дещо реальне. Завдання з виявлення залежності поведінки людини від форм мови,

поставлене Б. Л. Уорфом, складає психологічний аспект пропагованої ним гіпотези лінгвістичного релятивізму.

Як відомо, на психологічній сутності мови наголошував ще О. О. Потебня, визнавши її доступним спостереженню відображенням психологічних переживань людини. Це призвело його до виділення у слові, окрім фонетичної оболонки і значення, особливої внутрішньої форми, або психологічно наочного уявлення про об'єкт, позначуваний словом, саме в тому аспекті, який здійснює на людину найсильніший емоційний вплив [4, с. 20-21]. Саме таке розуміння слова, на наш погляд, відлунує в прагненні Б. Л. Уорфа показати, як саме мовне “калібрування” досвіду здійснює вплив на людську поведінку. Зібраний Б. Л. Уорфом багатий матеріал надає можливість побачити, як різні мови “наголошують” на різних деталях однієї ситуації, і пов'язати з цим відмінності в схильності до мовленнєвих реакцій носіїв цих мов.

Найвидатніший представник психологічного напрямку в мовознавстві О. О. Потебня також звертав увагу на неоднозначність, або множинність бачень емпірично нібито схожих речей, яку зумовлюють різні психокультурні середовища їх реального функціонування. Спираючись на гумбольдтіанську візію “духу народу” як дійово-творчий початок, лінгвістичний релятивізм О. О. Потебня доповнив деякими екстралінгвістичними чинниками – психічним, культурним досвідом групи, позатекстовим сенсом вербалізованого досвіду, у такий спосіб передбачивши формування центрального питання американської етнолінгвістики.

Погоджуючись з думкою Р. Кіся, можна сказати, що О. О. Потебня вперше у світовій науці досить детально зосередився на тих когнітивних аспектах етнолінгвістики, що окреслюють відмінну категоризацію світу в різних мовах, шляхи чи напрями пізнавальних процесів у межах різних лінгвокультурних “світів”, різну дистрибуцію й комбінування смислових одиниць, що по-різному моделюють схожі явища й об'єкти позамовної дійсності, відмінні, як їх називав О. О. Потебня, “прийоми мислення”, які залежать від особливостей етнокультурного досвіду та різних мовних картин світу [3, с. 121]. Вирішення окресленого кола проблем у дослідженнях Б. Л. Уорфа, що відбувається в межах гносеологічного аспекту гіпотези лінгвістичної відносності, узагальнюється пошуком відповіді на питання про вплив форм мовного вираження на спосіб пізнання дійсності.

Представляючи світ калейдоскопічним потоком вражень, Б. Л. Уорф наділяє кожну мову своєю власною метафізикою, з чого виводить творчу і посередницьку функції мови, які в його трактовці майже співпадають. У цьому своєму висновку Б. Л. Уорф ніби вторить О. О. Потебні, який визнавав мову “постійним посередником між пізнаним і знову пізнаваним”, приписуючи їй функцію відображення та пізнання дійсності, яка є головною і органічно нерозривною з функцією мови як засобу спілкування [4, с. 59]. В О. О. Потебні саме пізнання відбувається в формах, що є залежними від форм

мови, так що зі зміною граматичних категорій повинні змінюватися і форми мислення. Взявши відправним пунктом у розумінні В. Гумбольдта положення про те, що мова є органом створення думки, О. О. Потебня розвинув вчення про мову як про “умову прогресу народів” [5, с. 182-183], визнаючи кожну мову особливим, індивідуальним шляхом до істини. Твердження українського мовознавця про те, що категорії науки і філософії виростають з розумових досягнень, започаткованих в окремих мовах, видається нам співзвучним ідеї Б. Л. Уорфа про лінгвістичну детермінованість розумового світу людини, а також його ідеї про те, що математика, символічна логіка і філософія являють собою лише особливі відгалуження природних мов [7, с. 189-196].

Можна погодитися з О. А. Радченко, який називає О. О. Потебню “першим неогумбольдтіанцем” [6, с. 87]. Він і справді був неогумбольдтіанцем у тому сенсі, в якому зазвичай говорять про німецьких та американських послідовників ідей В. Гумбольдта, маючи на увазі їх зосередженість лише на одній стороні гумбольдтіанського вчення про мову – ідіотетичній. Ідіотетизм був характерним як для Л. Вайсгербера, так і для Е. Сепіра й Б. Л. Уорфа. Притаманність ідіотетичного бачення О. О. Потебні засвідчується зокрема таким його твердженням, що мови різняться між собою не тільки звуковою формою, але й усім “складом думки”, який виражається в них, а також своїм впливом на подальший розвиток народів [4, с. 69]. О. О. Потебня не тільки засвоїв еволюціоністський світогляд В. Гумбольдта, а й поглибив його в своїх дослідженнях, які, на нашу думку, можна за правом вважати безпосередньою предтечею гіпотези лінгвістичної відносності.

Л і т е р а т у р а :

1. *Димитрова С. П.* Аспекты гипотезы Сепира – Уорфа : автореф. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. – М. : Изд-во Моск. ун-тета, 1967. – 23 с.
2. *Звегинцев В. А.* История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – Ч. I. – М. : “Просвещение”, 1964. – С. 123-126, 172-174.
3. *Кісь Р.* Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). – Львів : Літопис, 2002. – 304 с.
4. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. – Т. I-II. – М. : АН СССР, ОЛЯ, ГУПИ Минпроса РСФСР, 1958. – 536 с.
5. *Потебня А. А.* Мысль и язык. – 4-е изд-е. – Одесса : Гос. изд-во Украины, 1922. – 185 с.
6. *Радченко О. А.* Язык как мирозидание: Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства. – Изд-е 3-е, стереотипное. – М. : КомКнига, 2006. – 312 с.
7. *Уорф Б. Л.* Отношение норм поведения и мышления к языку // Языки как образ мира. – М. : ООО “Издательство АСТ”, 2003. – С. 157-201.
8. *Penn J. M.* Linguistic Relativity versus Innate Ideas / J. M. Penn. – The Hague : Mouton, 1972. – 62 p.

9. *Whorf B. L. Science and Linguistics / [J. B. Carroll, ed.] // Language, Thought and Reality. – Cambridge and New York : MIT-Wiley, 1956. – P. 207-219.*

Аннотация

В статье рассматриваются интерпретации А. А. Потебней “мировоззренческой теории” В. Гумбольдта, которая выступает одной из предпосылок принципа лингвистической относительности. Утверждение А. А. Потебни о том, что главное отличие между языками заключается именно в отличном мировидении, формирующемся у их носителей, позволяет считать его последователем В. Гумбольдта в понимании вопроса о взаимосвязи языка и мышления. Указанный вопрос получил детальную разработку в исследованиях влияния языка на мышление, осуществленных в XX в. авторами гипотезы лингвистической относительности Э. Сепиром и Б. Л. Уорфом.

Ключевые слова: *этнолингвистика, гипотеза Сепира – Уорфа, идиоэтнолизм, неогумбольдтианство.*

Annotation

The article contains a review of O. Potebnia's interpretation of Humboldt's 'Weltanschauung Theorie' taken as a premise of linguistic relativity hypothesis. O. Potebnia's statement of the principal difference between languages lying in a different world-view formed by their speakers gives a reason to consider him a follower of Humboldt's in the question of relation of language to thought. The question discussed gained a detailed treatment in E. Sapir's and B. L. Whorf's explorations of linguistic relativity hypothesis.

Keywords: *ethnolinguistics, Sapir – Whorf hypothesis, idioethnism, neohumboldtianism.*

Тимошенко Е. И.
Гомельский государственный университет
имени Ф. Скорины

О ВНУТРЕННЕЙ ФОРМЕ И СЕМАНТИЧЕСКИХ СВЯЗЯХ СЛОВА СПОСОБ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

В статье обосновывается исконное происхождение существительного способ в русском языке в противовес традиционной точке зрения о его заимствовании из старочешского. Исходный семантический признак, содержащийся в этимологическом корне *sob-, позволяет объяснить эгоцентрический характер мыслительной деятельности человека, направленной прежде всего на удовлетворение личных (собственных) потребностей.

Ключевые слова: *семантика, внутренняя форма слова, этимология, семантическая мотивация, семантическая аналогия, оценочное значение, модальное значение.*

Одним из направлений изучения закономерностей человеческого мышления представляется выявление семантической мотивации, или внутренней формы слова. Внутренняя форма слова (далее – ВФ), охарактеризованная А. А. Потебней как “отношение содержания мысли к сознанию”, как “способ, каким выражается содержание” [6, с. 115, 166], отражает одновременно и способ осмысления человеком явлений